

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۱۳۷۳

دانشگاه پیام نور

مرکز تهران

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

«پایان نامه جهت اخذ کارشناسی ارشد»

گرایش تاریخ ایران دوره اسلامی

عنوان پایان نامه :

تاریخ سیاسی و اجتماعی کرمانشاه از مشروطیت تا حکومت رضاخان

استاد راهنما:

دکتر علیرضا علی صوفی

استاد مشاور:

دکتر عباس زارعی مهرورز

نگارنده:

مجتبی نظری

۱۳۸۹

شماره .....
تاریخ .....
پیوست .....

دانشگاه پیام نور
دانشگاه پیام نور استان تهران

جمهوری اسلامی ایران
وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

مجمع علوم انسانی

تصویب نامه

پایان نامه کارشناسی ارشد مجتبی نظری رشته تاریخ ایران دوره اسلامی
به شماره دانشجویی ۸۷۰۰۷۱۱۴ - شماره پروژه: ۵۱۸۶

تحت عنوان:

"تاریخ سیاسی اجتماعی کرمانشاه از مشروطه تا آغاز حکومت رضا شاه"

تاریخ دفاع: سه شنبه ۸۹/۱۱/۲۶ ساعت: ۱۰-۸/۳۰
نمره: ۱۸ درجه ارزشیابی: عالی
هیات داوران:

امضاء	مرتبه علمی	نام و نام خانوادگی	داوران
	استاد	آقای دکتر علیرضا صوفی	استاد راهنما
	استاد	آقای دکتر عباس زارعی همزی	استاد مشاور
		خانم دکتر گلناز سعیدی	استاد داور
	استاد	آقای دکتر سید حسن قریشی	استاد داور
			نماینده تحصیلات تکمیلی

تهران، خیابان استاد نجات
الهی، نرسیده به خیابان
کریم خان زند، چهارراه
سپند، پلاک ۳۳۳
تلفن: ۸۸۸۰۱۰۹۰
دورنگار: ۸۸۸۹۰۵۳۶
www.tpnu.ac.ir
ensani@tpnu.ac.ir

تقدیم:

به روح پاک پدرم که؛ دستهای هموای صدف صداقت را ورق می زد و اصریل بود و اصریل ماند روز از

جاودانگی اش از سخاوت دستانش بود که نور را مانند خورشید به رایگان منتشر می کرد یادش گرامی باد.

و تقدیم به مادر مهربانم و همسرم محبوبم که در تمامی لحظات در این پژوهش بی دریغ صریاری نموده و به فرزند دلبندهم

امیر رضا که وجودش مایه طراوت و شادابی است.

تشکر و قدردانی:

حمد و شای پروردگاری بهتار که از سر لطف و رحمت بندگان رامشده هدایت فرمود و فکرت کوهر حکمت، رامزین به علم نموده و جان شیفته را پذیرای انوار تابانش نماید.

وظیفه خود می دانم از استاد محترم آقای علی رضا علی صوفی به خاطر اینکه در مراحل نگارش این پژوهش مراراً بهمانی کرد تشکر نمایم. همچنین، از جناب دکتر عباس زارعی مهرورز، مشاور محترم و جناب دکتر هوشنگ خسروی کی مدیر گروه، که از پیچگی در انجام این پژوهش به بنده دریغ نوزیده اند کمال تشکر و قدردانی را دارم.

چکیده:

مشروطیت نقطه‌ی عطف و مهمترین واقعه‌ی تاریخ معاصر است که نظام حکومتی ایران را از استبداد به مشروطه مبدل کرد. این دگرگونی مهم در سراسر ایران، به ویژه در ایالات و ولایات، به انحاء مختلف نمود یافت. کرمانشاه هم از جمله ایالت‌های مهمی بود که با ویژگی‌های سیاسی و اجتماعی، اقلیمی خاص خود، چون دیگر ایالت‌ها در مسیر قانون خواهی و آزادی طلبی قرار گرفت. از همان ابتدای نهضت همراهی علما با مهاجرین و متحصنین مشهود و مؤثر بوده است. با برقراری نظام مشروطه و تشکیل انجمن‌های ملی و حضور نمایندگان در مجلس شورای ملی رفته رفته قانون مداری میسر گشت. اما متأسفانه درگیری گروه‌های حامی استبداد با طرفداران مشروطه، مشکلات سخت و جانکاهی را برای مردم کرمانشاه به وجود آورد، که در نهایت برای این دیار جز قتل و غارت، ضرر و زیان مالی و جانی حاصلی نداشت. باید گفت که به دلیل نبود زیرساخت مناسب فرهنگی و عدم آگاهی اجتماعی درک درست و صحیحی از مشروطه حاصل نشد.

نقش طبقات اجتماعی، به ویژه اصناف، تجار و کسبه... و درکنار آن وجود حاکمان مستبد در کرمانشاه و نقش ایالات و طوایف در معادلات اجتماعی منطقه و حضور مدعیان قدرت و رجال سیاسی، با اهداف و اغراض متفاوت، از نکات مهمی بود که در پیدایش این تحول عظیم در کرمانشاه سرنوشت ساز شد. همچنین وقوع جنگ جهانی اول و ورود قوای بیگانه به ایران و تشکیل دولت موقت ملی به ریاست نظام السلطنه مافی و سپس انحلال آن با دخالت دول متخاصم از مباحث برجسته‌ی تاریخی این ایام در کرمانشاهان است.

تحولات سیاسی در جهان به نوعی استقلال و تمامیت ارضی ایران را تحت شعاع قرار داد و سپس نابسامانی‌های اجتماعی و اقتصادی و تحولات سیاسی داخلی که با کودتای اسفند ۱۲۹۹ شمسی تحولی عمده ایجاد کرد و ظهور یک دولت مستبد نظامی و سپس انتخابات سرنوشت ساز مجلس پنجم و انتصاب حکام مستبد نظامی،

عمده ترین تحولات این عصر بود البته آنچه مهم تر است بحث چگونگی استقرار مشروطیت و بررسی موانع و محدودیت های آن است که در این پژوهش مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گرفته است .

واژگان کلیدی : کرمانشاه ، مشروطیت، عشایر، سالارالدوله، یارمحمدخان کرمانشاهی، احزاب، انجمن ها، مجلس، جنگ جهانی اول .

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
فصل اول : کلیات تحقیق	
۲.....	مقدمه
۵.....	نقد و بررسی منابع
۱۱.....	چهار چوب تحقیق
۱۳.....	ویژگی های طبیعی
۱۵.....	ویژگی های سیاسی کرمانشاه مقارن انقلاب مشروطه
۱۷.....	ویژگی های اقتصادی
۲۰.....	ویژگی های اجتماعی
فصل دوم : کرمانشاه و مشروطیت	
۲۴.....	کرمانشاه در آغاز مشروطیت
۳۰.....	حرکت غارت شدگان کرمانشاه به تهران
۳۳.....	خروج علمای کرمانشاه از تحصن در کنسولخانه انگلیس
۳۵.....	شورش و واکنش های سالارالدوله
۳۸.....	ایل کلهر و سالارالدوله
۴۱.....	نمایندگان کرمانشاه و عملکرد شان در مجلس اول مشروطه
فصل سوم : کرمانشاه در دوره ی دوم مشروطه	
۴۶.....	نیابت محمد رضاخان زنگنه (ظهیر الملک) به حکومت کرمانشاه

۵۲.....	حکومت علی خان ظهیرالدوله در کرمانشاه
۵۷.....	حکومت رضا قلی خان نظام السلطنه مافی (۱۳۲۷ - ۱۳۲۸ ه. ق.)
۶۳.....	یارمحمد خان کرمانشاهی (۱۳۲۹ ه. ق.)
۶۵.....	اقدامات سالارالدوله برای براندازی مشروطیت
۷۶.....	آخرین تکاپوی سالارالدوله و فرجام کار وی
۸۳.....	اوضاع کرمانشاه پس از تعطیلی مجلس دوم
۸۵.....	حماسه ی یار محمد خان کرمانشاهی

فصل چهارم: نقش طبقات اجتماعی در مشروطیت کرمانشاه

۹۳.....	دسته بندی های حزبی در کرمانشاه
۹۶.....	روند شکل گیری انجمن ها در زمان مشروطیت
۱۰۰.....	انجمن محلی کرمانشاه پس از استبداد صغیر
۱۰۳.....	مطبوعات و روزنامه های دوره مشروطیت در کرمانشاه
۱۰۶.....	وکلای مردم کرمانشاه در مجلس دوم
۱۰۹.....	احزاب کرمانشاه در دوره مشروطیت
۱۱۳.....	تشکلات انجمن ها در کرمانشاه (انجمن حقوق ، انجمن غیرت ، انجمن اصناف)

فصل پنجم: کرمانشاه در آستانه ی جنگ جهانی اول

۱۱۸.....	حکومت عبدالحسین میرزا فرمانفرما در کرمانشاه
۱۲۰.....	فرجام حکومت عبدالحسین میرزا فرمانفرما و انتصاب امیر مفخم
۱۲۷.....	ایران و شروع جنگ جهانی اول (۱۹۱۸ - ۱۹۱۴ میلادی)
۱۳۰.....	حکمرانی محمد خان اقبال الدوله کاشانی (۱۳۳۳ ه. ق)

- ۱۳۵..... اوضاع سیاسی و اجتماعی کرمانشاه و ورود مهاجرین به آنجا
- ۱۳۹..... علل و چگونگی شکست دولت مهاجر (ملی) و تخلیه کرمانشاه
- ۱۴۸..... عزیمت مهاجرین به قصر شیرین
- ۱۵۳..... حکمرانان کرمانشاه پس از مهاجرت دولت موقت ملی
- ۱۵۸..... حکومت علی خان زنگنه امیر کل در کرمانشاه و اوضاع بحرانی آنجا

فصل ششم : کرمانشاه در واپسین سالهای حکومت قاجار

- ۱۶۲..... حکومت میرزاتقی خان مجدالملک در کرمانشاه
- ۱۶۸..... حکومت اکبر میرزا صارم الدوله (۱۳۳۹-۱۳۳۸ ه.ق.)
- ۱۷۱..... کرمانشاه در کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ شمسی
- ۱۷۹..... انتخابات دوره ی پنجم مجلس شورای ملی
- ۱۸۱..... تحولات سیاسی کرمانشاه در دو دهه اول قرن اخیر
- ۱۸۷..... ورود علمای اعلام از عتبات عالیات به کرمانشاهان
- ۱۹۵..... نتیجه
- ۱۹۸..... فهرست منابع و مآخذ
- ۲۰۶..... ضمائم

فصل اول

کلیات تحقیق

جهان پیرامون ایران تا مقطع انقلاب مشروطه، حوادث چندی را از سر گذارند. این گذار به هر ترتیب، آثاری بر ارکان سیاسی عصر قاجار برجای نهاد. از جمله انقلاب کبیر فرانسه، رنسانس، انقلاب صنعتی در جهان و شکست ایران از روسیه ی تزاری، اعزام محصلین به اروپا، آشنایی با تفکرات جدید، نیاز به نوسازی در ارکان امور کشوری و لشکری، مرگ محمد شاه در سال ۱۲۶۴ هـ.ق، روی کار آمدن صدر اعظمی به نام میرزاتقی خان امیر نظام در عصر ناصرالدین شاه، و ایجاد اصلاحات میرزا حسین سپهسالار، ورود اندیشه های اصلاح طلبی و در نهایت عصری به نام عصر بیداری ایرانیان آغاز گردید. جنگ ژاپن و روس و شکست روس، انسداد ابواب تجارت، گران شدن مایحتاج عمومی، مقابله ناآگاهانه حاکم تهران در به چوب بستن بازرگانان، و آغاز مطالباتی چون عدالت خواهی، تشکیل عدالت خانه، مجلس شورای ملی، ایرانیان را بر این باور داشت که به عصر نوینی ورود کرده اند. تدوین قانون اساسی، تشکیل مجلس دوره ی اول و تسری چنین مواردی به ایالات و ولایات از جمله کرمانشاهان به عنوان پدیده ای به نام انقلاب مشروطیت، سبب جدا شدن صفوف ملت از دولت گردید. نخبگان این عصر بر آنند که انقلاب مشروطیت یکی از برآیندهای مثبت در منطقه ی خاورمیانه است.

بدون شک همراهی مردم کرمانشاهان با مجامع آزادی خواهی در تهران، تبریز و دیگر نقاط کشور و مطالبه ی حقوق اجتماعی خود از سهمیه های منظور شده در قوانین مدون آن ایام و انتخابات مجلس دوره ی اول که به صورت صنفی و طبقاتی انجام گرفت موجب دسته بندی هایی در کرمانشاه شد. گروهی از مردم که رهبری روحانی و سیاسی آنان با امام جمعه بزرگ کرمانشاه بود، خواهان حکومت و چرخش اوضاع بودند. در مقابل آنان، گروه دیگری از مردم، که رهبری سیاسی و روحانی آنها نیز یکی از روحانیون کرمانشاهی با لقب رئیس العلماء بود، به جان هم افتادند و درگیری هایی سخت و خونینی به راه افتاد. در نتیجه، مشروطه خواهان دچار شکست و تعدادی از آنان کشته شدند و بازار شهر کرمانشاه در مقیاس وسیعی از گستره ی شهر آماج غارت و تخریب قرار گرفت.

نمایندگان دوره ی اول کرمانشاه اندکی پس از تشکیل مجلس به یک تن رسید و کرمانشاه تنها یک وکیل در دوره ی اول مجلس داشت، وی با تلاش مجدانه ی خودتوانست با تکیه بر دادخواهی مردم غارت شده ، دولت را متقاعد به پرداخت خسارت به کسبه و تجار نماید ؛ اما به دلیل ترور اتابک میرزا علی اصغر خان امین السلطان ، هر چه رشته بودند، پنبه گردید. به هر حال، این قضایا موجب گردید بخشی از مردم کرمانشاه در پی مرگ ناگهانی امام جمعه بزرگ و به سبب همراهی فرزندش با مهاجرین قم و تهران ، هم چنان در برابر مستبدان موضع بگیرند و مردم به رهبری یکی از روحانیون به نام آقا محمد مهدی مجتهد در کنسولگری انگلیس تحصن کنند که این رخداد مقارن با شورش سالارالدوله در لرستان ، بروجرد و نهاوند بود که در نهایت تحصن آقا محمد مهدی مجتهد را با شورش سالارالدوله هماهنگ دانستند ، و بنابه فرمان محمد علی شاه در سال ۱۳۲۵ ه. ق نیروهای عشایری کلهر به سرپرستی داودخان و فرزندش علی اکبرخان در نهاوند شورش سالارالدوله را سرکوب نمودند.

به هر حال، زمان لازم جهت عدم همراهی محمد علی شاه با مردم و نمایندگان مجلس دوره ی اول فراهم می گردد و مجلس با توپ قزاقان روسی برچیده می شد . و دوره ی استبداد صغیر در سال ۱۳۲۶ قمری شروع می شد، در این دوره حکامی چند در کرمانشاهان فرمان رانده اند که شرح مدیریت اجرایی آنها در این پژوهش آمده است . در پایان در پی استمداد انجمن های ایالتی اصفهان و تبریز، مجاهدان که یاورانی از اقصی نقاط کشور بودند به یاری قیام تبریز شتافتند . از کرمانشاه هم سردار یارمحمدخان کرمانشاهی و دو تن دیگر عازم تهران و تبریز شدند و به مدت ۱۱ ماه در جنگ مقاومت کردند .

در اواخر سلطنت محمدعلی شاه که سپاهیان شمال و جنوب عازم فتح تهران شده بودند ، فرمان برگزاری انتخابات مجلس دوم صادر شد، سپس این مجلس نیز منحل گردید و در کرمانشاه با بازگشت محمد علی شاه مخلوع به نواحی شمال شرقی، سالارالدوله به نواحی غرب فتنه ها بالا گرفت. پس از پایان یافتن غائله های سالارالدوله و حکومت فرمانفرما، انتخابات دوره ی سوم شروع شد و نمایندگان حزب دمکرات در کرمانشاه موفق

به راهیابی به مجلس شدند و کوتاه زمانی بعد، جنگ جهانی اول در اروپا آغاز گردید و دامنه ی جنگ به آسیا و به تبع آن ایران و غرب کشور کشیده شد و موضوع تغییر پایتخت و مهاجرت نمایندگان مجلس دوره سوم پیش آمد که با ورود سپاهیان روس به ساوه ، قم و کاشان و سپس به غرب کشور، کرمانشاه عرصه ی زورآزمایی سپاه متجاوزان بیگانه ، عثمانی، روس و انگلیس گردید. و شهر کرمانشاه در این گذار چندبار دست به دست گشت، درحالی که دولت موقت به ریاست رضاقلی خان نظام السطنه مافی در کرمانشاه به وجود آمده بود . در این پژوهش با شرح سیر قضایای حادث شده تا وقوع کودتای ۱۲۹۹ ه.ش و سپس حاکمیت قزاقان پی گیری شده است .

نقد و بررسی منابع

نقد و بررسی وقایع تاریخی به منظور حصول اطمینان و اعتماد از چگونگی رویدادهای تاریخی مهمترین مسئله در مطالعات تاریخی است. اگر چه نگرش انتقادی به حوزه تاریخ معاصر کمتر مورد توجه و اهمیت بوده است. امروزه ابتدا، علمی بودن کار مورخ در جمع آوری مطالب تاریخی و سپس نقد و بررسی آن از جایگاه ویژه برخوردار است. تا آنجا که مطالب تاریخی بدون نقد و بررسی ارزش تاریخی ندارند. منابعی که در رابطه با تاریخ کرمانشاه موجود است کمتر مورد نقادی واقع شده اند، اگر چه منابع دست اول جسته و گریخته به تحولات و حوادث تاریخی کرمانشاه اشاره کرده اند، اما از اهمیت ویژه ای برخوردارند. منابع مورد استفاده در این تحقیق را می توان به چند دسته تقسیم کرد.

منابع دست اول:

۱- مجموعه کتاب آبی؛ مجموعه هشت جلدی، به کوشش احمد بشیری که اکنون در دسترس خوانندگان قرار گرفته است این مجموعه از اسناد بایگانی شده ی وزارت خارجه انگلستان است که در خصوص وقایع و تحولات تاریخی کرمانشاه در طی سالهای ۱۳۲۴ تا ۱۳۳۱ هـ. ق است. از ویژگی های برجسته ی این مجموعه می توان به دست اول بودن و هم عصر بودن نگارش آن با زمان وقوع حوادث است. اما ازمعایب عمده آن یکی دولتی و رسمی بودن مطالب آن که خالی از سیاسی کاری و هدف دار یا غرض دار بودن آن که همان رسیدن به منافع همه جانبه دولت انگلستان بوده، نیست دیگر اینکه مطالب به منظور تاریخ و تاریخ نگاری جمع آوری نشده بلکه به شکل خاص و گزینشی عمل کرده اند.

۲- مجموعه کتاب نارنجی؛ این کتاب از اسناد محرمانه وزارت خارجه روسیه در دوران مشروطیت در ایران است که در زمینه تاریخ مشروطیت مطالب و اطلاعات مفیدی دارد که در روشن نمودن گوشه هایی از تاریخ

معاصر ایران حائز اهمیت است که در چهار جلد منتشر شده است. کتاب مذکور همانند کتاب آبی دارای همان معایب است. اگر چه کشور روسیه بدنبال اهداف سیاسی خود که همان استعمارگری و رقابت با انگلستان در منطقه بوده و مطالب آن در راستای اهداف خودنگاشته است. اما باز ارزش مطالب این کتاب از لحاظ مستند و تاریخی بودن حائز اهمیت است.

۳- تاریخ بیداری ایرانیان ؛ این کتاب اثر ناظم الاسلام کرمانی است ، که منبع بسیار ارزشمندی در باب مشروطیت است. امتیاز این کتاب به خاطر ثبت وقایع و رویدادهایی است که در سالهای اول انقلاب مشروطه رخ داده و حاوی اطلاعات و اخباری است که نگارنده از دیده ها و شنیده های خود نقل کرده است . در کنار محاسن و نکات مثبت ارزنده آن ، ضعف هایی نیز وجود دارد. دیدوی نسبت به حاکمان مشروطه طلب بدبینانه است ، از سوی دیگر مبلغان فکری مشروطه را بیش از آنچه که بوده اند بزرگ جلوه داده و به حالت غلو آمیزی از آنها یاد می کند .

۴- تاریخ مشروطه ایران و تاریخ هیجده ساله آذربایجان دو اثر بسیار ارزشمند و ماندگار آقای احمد کسروی است . که از منابع دست اول و مستند در خصوص مشروطیت و ریشه های انقلاب و چگونگی وقوع حوادث و ثبت رویدادها است. وی با دید مثبت و جانبدارانه به مشروطه و مشروطه خواهان و نقش مبارزان و مجاهدان راه آزادی و قیام های پس از مشروطه که در مقابل استبداد صغیر در تبریز و سایر نقاط شکل گرفته اشاره دارد و در مورد شورشهای سالارالدوله در غرب و نقش مثبت یارمحمدخان کرمانشاهی و همراهانش مطالب با ارزش و مهمی ارائه نموده است .

۵- تاریخ انقلاب مشروطیت ایران ؛ اثر دکتر مهدی ملک زاده پسر ملک المتکلمین ، به علت ارتباط نزدیک با رهبران مشروطه که ناظر بر اتفاقات و حوادث آن روزگار بوده اند و توانسته است .اطلاعات و اخبار دست اولی در

مورد مشروطیت ارائه نماید. این کتاب در مورد نقش ایلات و طوایف در حمایت از مستبدین در کرمانشاه و نبرد سالارالدوله با نیروهای حکومت مرکزی و نقش یارمحمدخان مطالب قابل توجهی دارد.

۶- کتاب *ایران در جنگ بزرگ*؛ اثر مورخ الدوله سپهر است که اختصاصاً به ایران دوران جنگ جهانی اول پرداخته است. از مطالب مستند و دست اول محسوب می شود. علی رغم این که در مورد تاریخ کرمانشاه مطالب زیادی ندارد. اما در رابطه با تحولات سیاسی و چگونگی وقوع حوادث در ایام جنگ جهانی اول در کرمانشاه مطالبی قابل توجه و مستندی دارد هرچند از آن اندک استفاده شده اما مطالب آن ارزش تاریخی خاصی دارد.

۷- کتاب *کرد و کردستان یا تاریخ مردوخ*؛ نگاشته محمد مردوخ کردستانی، منبع بسیار جامع و کاملی برای تاریخ کردستان است. وی امام جمعه کردستان بود و از جایگاه اجتماعی و موقعیت خوبی برخوردار بوده است. اما از آنجا که تعامل وی با سالارالدوله و همکاری هایی که با وی داشته است به تاریخ کرمانشاه هم ارتباط پیدا می کند که حقاً اطلاعات بسیار مفیدی در این زمینه دارد. در مورد تلاش و تکاپوی سالارالدوله و ارتباط وی با سران ایلات و عشایر در کرمانشاه و فراخوان از همه گروهها چه مشروطه خواه و چه مستبدین از جانب وی که با شورشهای خود، غرب کشور را به چالش کشانده بود، به طور مفصل مطالبی ارائه کرده است. ارزش مطالب این کتاب بیشتر به خاطر ارتباط نزدیک و ملاقات نگارنده در بعضی مواقع با سالارالدوله است. جالب توجه این است که شیخ محمد مردوخ در لابه لای مطالب کتاب خود تا حدودی از تعصب و جانبداری از سالارالدوله دوری نموده زیرا موقعیت اجتماعی مانع از آن بوده که مورد یا مطالبی از جانب سالارالدوله بر وی تحمیل کرده باشد. شاید نکته ضعف این کتاب آن است که نگارنده از نیات قلبی و درونی خود با سالارالدوله در بعضی مواقع به صراحت و روشنی نپرداخته است.

خاطرات :

۱- حیات یحیی ؛ اثر یحیی دولت آبادی است . خاطرات وی با شرح کامل از وقایع روزگار عصر خود که بیشتر به دیده های خود و حوادث نزدیک به خود تکیه داشته ، که حاوی اطلاعات ارزشمندی است . در همان ابتدا که پیش از مشروطیت شروع می کند، در باره ی وقایع کرمانشاه در مشروطه دوم و آمدن دولت نظام السلطنه به کرمانشاه و چگونگی تشکیل آن و تفرقه هایی که میان آنها و رقابت و تنش میان دو فرقه دمکرات و اعتدالیون در دولت موقت مهاجرمطالب خوب و کاملی ارائه کرده است و رویدادهای روزگار تشکیل دولت موقت مهاجر و علل عزیمت آنها به عراق و سپس شکست و انحلال آن ، مطالب تاریخی قابل توجهی دارد که در این تحقیق بیشترین استفاده از آن شده است . علی رغم محاسن این کتاب ، نکات ضعفی هم دارد . چون خود یحیی دولت آبادی در کنار دولت موقت حضور داشته و نسبت به رئیس دولت (نظام السلطنه مافی) دید مثبتی نداشته و از سیاست گذاری او دلخوش نبوده و از آن کار مهمی که نظام السلطنه در آن شرایط بسیار حساس و بحرانی انجام داده به درستی به قضاوت درباره وی نپرداخته است و بعضی مطالب در وصف او مغرضانه نگاشته است .

۲- خاطرات فرید الملک ؛ مؤلف میرزا محمد علی خان فرید الملک قراگوزلو همدانی است . اشتغال وی در مناصب دولتی و حکومتی خصوصاً در غرب (کرمانشاه و همدان) و جایگاه سیاسی وی برای ثبت وقایع به صورت روزانه از اهمیت خاصی برخوردار بوده است . فرید الملک در سال ۱۳۲۶ تا ۱۳۲۹ ه . ق به عنوان کارگزار در کرمانشاه مشغول بوده که تحركات ایلات منطقه و شورش های متعدد سالارالدوله را دقیقاً ذکر کرده است . حسن نیت وی در میان مردم در امر حکمرانی مشهور بوده و از غرض ورزی ، کینه توزی ، درگیریهای فرقه ای و عقیدتی بدور مانده که این ویژگی های اخلاقی مثبت او می تواند در اطلاعات و اخباری که ارائه داده بسیار موثر باشد . علاوه بر آن هم عصر بودن مؤلف برای شناسایی گوشه هایی از تاریخ معاصر کرمانشاه حائز اهمیت است .

۳- *خاطرات نخستین سپهبد ایران*؛ مؤلف آن احمد امیر احمدی است. چون مجموعه یادداشت های وی در زمان تصدیش در کرمانشاهان بوده در واقع مدرک مهمی درباره ی تحولات سیاسی و نظامی خصوصاً در کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ ش به بعد است. اخبار و اطلاعات مناسبی در خصوص نقش ایلات (کلهر و سنجابی) در منطقه و برقراری نظم و امنیت در این خطه در سایه ی اقدامات جبارانه اش بدست آمده است. علی رغم اطلاعات ارزنده ای که ارائه نموده است نکات ضعف آن بر کسی پوشیده نیست. وی در تمامی اقدامات خود با بزرگ نمایی خاصی در منطقه دال بر آرامش و امنیت اجتماعی اشاره دارد و وانمود می کند که اختیارات تام در قلمرو خود داشته و تمام اعمالش را موجه و مثبت جلوه می دهد که از حُب و بغض های شخصی به دور نیست.

۴- *خاطرات و یادداشتهای علی اکبر خان سردار مقتدر سنجابی*، یکی از منابع دست اول و ارزنده این دوران در کرمانشاه است. سردار مقتدر چون از سرکردگان ایل سنجابی بوده و در بطن حوادث تاریخی محل قرار گرفته، به همین خاطر اطلاعاتی که ارائه داده بدور از واقعیت نمی باشد چون در هر جا که ایل سنجابی شکست یا ضعفی داشته از آوردن آن ابائی نداشته است. گرچه این خاطرات بنفسه همچون سایر یادداشت های شخصی از اعمال نظرهای فردی و قضاوت های شخصی بدور نمانده است اما در کل این کتاب مدرکی مهم و با اهمیت در تاریخ معاصر ایران و رخدادهای ایلی و منطقه ای در جریان مشروطیت و جنگ اول جهانی است.

مطالب و تحقیقات جدید:

۱- *جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان*؛ اثر محمد علی سلطانی است. این مجموعه پنج جلدی در باره ی تاریخ کرمانشاهان در جنبه های سیاسی، فرهنگی و هنری حائز اهمیت است. در مجلد ۳ و ۴ این مجموعه از تاریخ کرمانشاه و شناخت بزرگان سیاسی و رجال معروف و مشخص شهر، مطالب جالب توجهی دارد که نقش بزرگان در تحولات سیاسی و سرکردگان ایلات، عشایر، حاکمان و منتصبان از جانب حکومت به طور مفصل و به

چگونگی عزل و نصب آنها پرداخته است. این کتاب به خاطر مستندات آن که بیشتر به خاطرات فرید الملک و اسناد خانوادگی معتمدی و گزارش های کارگزاری کرمانشاه به وزارت خارجه و خاطرات یحیی دولت آبادی و سایر منابع که در خصوص استان کرمانشاه مطالب ارزنده داشته اند، بسیار حائز اهمیت است که آقای سلطانی برای جمع آوری انبوهی از اطلاعات و اخبار این نواحی زحمات زیادی متحمل شده اند. در این پژوهش در زمینه تاریخ سیاسی بیشترین استفاده از آن شده است.

۲- کتاب تاریخ بیست ساله ایران؛ نگاشته آقای حسین مکی، که در ارتباط با وقایع و تحولات سیاسی کرمانشاه پس از کودتای ۱۲۹۹ و در چند ماهه ی حکومت سید ضیاء الدین مطالب خوبی آورده است. در مجموع، نگارنده به فضای سیاسی موجود در کشور و سپس تبعات آن در ایالات پرداخته است اگر چه مطالب زیادی در مورد تاریخ کرمانشاهان ندارد اما همان اندازه که گوشه ای از رویدادهای آن دوران از کرمانشاه در تکمیل این تحقیق کاربرد داشته، مورد استفاده قرار گرفته است.